

www.turkishstudies.net/history

Turkish Studies - Historical Analysis

eISSN: 2667-5552

Research Article / Araştırma Makalesi

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY
Sponsored by IBU

Eski Önasya Toplumlarında Tütsü Kullanımı ve Kültürümüze Yansımaları

Use of Incense in Ancient Asia Minor Societies and Its Reflections on Our Culture

Suzan Akkuş Mutlu*

Abstract: Humankind has resorted to the nature hoping to be protected from ifrits, evil eye, diseases and possible disasters that they may experience since the ancient times of history. Incense that was widely used in rituals in ancient times for these purposes, was also offered to the gods as a sacrifice. Incense that is used in so many places as well as temples, is produced as powder, small particles or sticks in different sizes and shapes and its varieties have become widespread. Moreover, it was presented as a gift by kings in ancient times and also received as a tribute and tax. Increasing demand for incense has also enabled its trade to be widespread. Domestication of camel became effective in spread of incense trade. Increasing demand for incense has also enabled production of incense cups from different materials and in various shapes. Thus, incense cup trade has become widespread as well as incense trade in Ancient Near East. Especially fragrance of incense has attracted humankind since the ancient times. Incense that is used in order to get rid of bad odors in different places, has also become an important part of funerals. The ritual of burning incense is also used for communicating with gods in Ancient Asia Minor Societies. Ancient societies who believed that gods communicated with humans through fortune telling or dreams observed shapes of the smoke of burning incense and prophesied. The regions where incense that is used for different purposes is traded has also developed in a short time. Incense that was used by many societies in ancient times is still being used by Anatolian society for different purposes today. In this study, we will evaluate the use of incense that has a very wide usage area, in the ancient Asia Minor societies and its reflections on our culture in the light of cuneiform documents and archaeological findings.

Structured Abstract: In this study, it is aimed to determine for what purposes incense which was used by Ancient Asia Minor Societies, is used in our culture. For this, after examining Asia Minor Societies' cuneiform documents and archaeological findings and explaining why and how incense was used in ancient times, these were compared with today's Anatolian culture. Incense that was used in so many places in ancient times as well as temples, was produced as powder, small particles or sticks in different sizes and shapes and its varieties became widespread. Increasing demand for incense has also enabled its trade to be widespread. A trade network was built around the regions engaged in fragrant materials in ancient times. Domestication of camel became effective in spread of incense trade. Incenses were brought from distant regions. Demand for incense led to competition. Incense has been continued to be used for very different purposes since the ancient times. Although incense that was used by ancient societies for various reasons has been continued to be used by our society in some rituals similarly and for the same purposes, it has been

* Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Asst. Prof. Dr. Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History
ORCID 0000-0002-8699-1081
suzan.akkus@nevsehir.edu.tr

Cite as/ Atıf: Mutlu, S. A. (2021). Eski Önasya toplumlarında tütsü kullanımı ve kültürümüze yansımaları. *Turkish Studies - History*, 16(2), 215-230. <https://dx.doi.org/10.47846/TurkishStudies.50770>

Received/Geliş: 07 April/Nisan 2021

Accepted/Kabul: 20 June/Haziran 2021

Checked by plagiarism software

Published/Yayın: 25 June/Haziran 2021

CC BY-NC 4.0

determined that some practices are completely abandoned today. It is understood that these differences in use of incense arise from the differences among beliefs, especially between polytheist societies and believers of Abrahamic religions. For example, Ancient Asia Minor Societies offered incense to the gods as votive and sacrifice. But Muslims do not offer incense to Allah as a sacrifice or votive. Moreover, incense is not used by our society to communicate with Allah. Ancient Asia Minor Societies also used incense to treat diseases. Although many medicines and surgical methods were known in ancient times, cause of diseases was not understood clearly. For this reason, it was believed that diseases were punishment of sin, curse, an angry god or they were caused by evil spirits. As diseases were tried to be treated with herbal methods, it was resorted to spell method from time to time to treat the patient. Moreover, it was believed that incense smoke that was used to treat diseases soothed and pleased the angry gods. There is no incense tradition in Islam. Ancient Asia Minor Societies resorted to nature because they couldn't explain causes of diseases clearly. But today, with development of medical science, many diseases can be treated and reasoned. In addition to this, our people use incense in order to clear the air, remove negative energy or get out of the depression. Ancient societies realized that incenses they made in different shapes such as powder, small pieces and sticks get rid of bad odors in the places and relax them. Incense that was used in rituals to clear the house of evil, diseases and jinns in ancient times, is continued to be used as a part of our culture today. Our people burn incense in order to clear the houses of evil, bad odors, evil eye and jinns. It is believed that burned incense will clear and purify the house when it is taken around in the house. We know that spell and evil eye beliefs in the ancient Asia Minor Societies also exist in today's Anatolian society. Humankind has believed that spell and evil eye may cause many disasters such as disease, accident and death since the ancient times. Incense is continued to be used in order to be protected from evil eye and spell in Anatolia today as well as various objects. In some regions of Anatolia, the person who is thought to be affected by the evil eye is enabled to smell incense or the person who is affected by the evil steps over incense. The ritual of burning incense is also very important for communicating with gods in Ancient Asia Minor Societies. Moreover, it is understood from the cuneiform documents that incense was burned in order to summon the souls of other dead people from underground. Today, light is turned on, candle is lit or incense is burned next to the dead body in some regions in order to prevent the jinns from disturbing the dead person. Humankind's belief in life after death has caused formation of different cults. In ancient times, relatives of dead people visited their graves, various foods and drinks were offered, animals were sacrificed and incenses were burned. Today, graves also visited in Anatolia, too. It is seen that tradition of lighting candle and burning incense in tombs continues in some regions. At the same time, it is believed that fragrance of incense gathers the angels around the incense and casts out the devil who don't like fragrances.

Keywords: Incense, Cuneiform Document, Ancient Asia Minor, Anatolia, Culture.

Öz: İnsanoğlu tarihin eski devirlerinden itibaren ifritlerden, nazardan, hastalıklardan ve başlarına gelebilecek felaketlerden korunmak umuduyla tabiata baş vurmuştur. Bu amaçlarla Eski Çağ'da ritüellerde yaygın bir şekilde kullanılan tütsü, tanrılara adak ve kurban olarak da sunulmuştur. Tapınaklarla birlikte pek çok mekânda kullanılan tütsü toz, küçük parçacıklar veya çubuk olarak farklı boyutlarda ve şekillerde üretilmiş ve çeşitleri yaygınlaşmıştır. Ayrıca Eski Çağ'da krallar tarafından hediye olarak sunulduğu gibi haraç ve vergi olarak da alınmıştır. Tütsüye artan talep ticaretinin yaygınlaşmasını da sağlamıştır. Devenin evcilleştirilmesi tütsü ticaretinin yayılmasında etkili olmuştur. Tütsüye talebin artması farklı malzemelerden çeşitli şekillerde tütsü kaplarının üretilmesini de sağlamıştır. Böylece Eski Önasya'da tütsü ile birlikte tütsü kaplarının da ticareti yaygınlaşmıştır. Özellikle tütsünün güzel kokusu antikçağdan itibaren insanoğlunu cezbetmiştir. Farklı mekanlarda kötü kokuları ortadan kaldırmak amacıyla kullanılan tütsü, cenaze törenlerinin de önemli bir parçası olmuştur. Eski Önasya toplumlarında tütsü yakma ritüeli tanrılarla iletişim kurabilmek için de kullanılmıştır. Tanrıların insanlarla fal ya da rüya yoluyla iletişim kurduklarına inanan Eski Çağ toplumları yanan tütsünün dumanının şekillerini inceleyerek kehanette bulunmuşlardır. Farklı amaçlarla kullanılan tütsünün ticaretinin yapıldığı bölgeler kısa sürede gelişmiştir. Eski Çağ'da pek çok toplum tarafından kullanılan tütsü farklı amaçlarla günümüz Anadolu toplumu tarafından da kullanılmaya devam etmektedir. Biz bu çalışmamızda çok geniş bir kullanım alanı olan tütsünün, çivi yazılı belgeler ve arkeolojik bulgular ışığında eski Önasya toplumlarındaki kullanımını ve kültürümüze yansımalarını değerlendireceğiz.

Anahtar Kelimeler: Tütsü, Çivi Yazılı Belge, Eski Önasya, Anadolu, Kültür.

Giriş

Eski Önyasya toplumları toz, küçük parçacıklar ve çubuk gibi farklı şekillerde tütsüler kullanmıştır. Bu tütsüler yine farklı şekillerde, farklı malzemelerden yapılan tütsülüklerle konularak yakılmıştır (Bkz: Şekil 1-2-3). Eski Çağ'da pek çok ritüel uygulamasında ve hastalıkların tedavisinde kullanılan tütsü dumanının sinirli tanrıları yatıştırdığına ve hoşnut kıldığına inanılmıştır. Ayrıca insanlar tütsü kokularının kendilerini de rahatlattıklarını farketmişlerdir (Altaweel ve Squitieri, 2018: 166).

Eski Çağ'da rahatlamak amacıyla kullanılan tütsünün kadınlar tarafından kozmetik ürünü kullanıldığı tahmin edilmektedir. İlk olarak Arkeolog William F. Albright, kadınların güzel kokulu tütsüler yakarak parfüm amaçlı kullandıkları iddiasını ortaya atmıştır (Albright, 1974: 25). Tütsünün hoş kokusu aynı zamanda kötü kokuları ortadan kaldırmak amacıyla da kullanılmıştır. Bu amaçla genellikle cenaze törenlerinde tütsü yakılarak ölünün kötü kokusu gizlenmeye çalışılmıştır.

Çok farklı amaçlarla kullanılan tütsü krallar tarafından diplomatik ilişkilerde hediye, haraç ve vergi olarak alınmıştır. Örneğin; Mısır Firavunu III. Tuthmosis'in yıllıklarında, Suriye üzerine düzenlediği seferler sonrasında büyük miktarlarda haraç olarak tütsü aldığından bahsedilmektedir. Firavunun ikinci Suriye seferinden sonra 823 kavanoz, on üçüncü seferinden sonra ise 656 kavanoz tütsüyü haraç olarak aldığı belgelerden anlaşılmaktadır (Saleh, 1973: 376). Yine Assur Kralı II. Sargon'un Anadolu üzerine düzenlediği seferlerinden elde ettiği ganimetler arasında tütsü de yer almaktadır. Asur Kralı, MÖ 714 yılında Anadolu'ya yaptığı meşhur sekizinci seferinden sonra elde ettiği ganimetler arasında EskiYakındoğu coğrafyasında devletler arası diplomatik ve ekonomik ilişkilerde ayrıcalıklı bir konuma sahip olan Tabal Ülkesi'nden gümüşten tütsü kapları olduğunu da ifade etmiştir. Antik Çağ Krallarının aldığı vergi türleri arasında tütsünün de yer alması; söz konusu hammaddenin Antik Çağ'daki önemine ve kullanım yaygınlığına dair önemli kanıtlar oluşturmuştur (Pullu, 2006: 21,22).

Tütsünün kullanımı ticaretin gelişmesine bağlı olarak yaygınlaşmıştır. Devenin evcilleştirilmesiyle birlikte suyun bulunmadığı bölgelerde uzun süre yolculuk imkânı elde edilmesi yeni ticaret yollarının keşfedilmesini sağlamıştır. Uzak mesafedeki bölgelere daha kısa yollardan gidebilme imkânlarının oluşması Yakın Doğu ticaretinin de canlanmasına olanak sağlamıştır (Magee, 2004: 24-42, Altaweel ve Squitieri, 2018:166). Yeni ticaret yolları aynı zamanda farklı kavim ve devletlerle ticari ilişkilerin gelişmesine katkı sağlamıştır. Tütsü ticaretinin Yakın Doğu'da yayılması da yeni ticari ilişkilerin sonucunda gerçekleşmiştir. Eski Mısırlılar özellikle tütsü elde edebilmek için Somali kıyısındaki Punt'a çok sayıda sefer düzenlemiştir. Bazen de silah, araç gereçler, takı gibi mallarla tütsü, abanoz, fildişi, altın gibi kıymetli ürünleri takas ederek bölgede ticaret yapmışlardır (Hornung, 2004: 56,93; Freeman, 2003: 47,48). Dönemin yazılı kaynaklarından anlaşılacağı üzere tütsü ticaretinin yoğun bir şekilde yapıldığı merkezlerden biri de Suriye ve çevresi olmuştur (Freeman, 2003: 256). Eski Çağ'da tütsü gibi etrafa güzel kokular yayan hammaddelerin kullanımının yoğun olduğu coğrafyalarda; söz konusu hammaddelere dayalı bir ticaret ağıda gelişmiştir. Nitekim uzak coğrafyalarla yoğun bir tütsü ticareti sürdürülmüştür ve bu durum elbette iyi kokulara ulaşma rekabetini de ortaya çıkarmıştır. Uzak bölgelerden tütsüler getirilmiştir. Tütsüye olan talep rekabeti de beraberinde getirmiştir. Bu nedenle pazarlar sadece en iyi kokuları talep etmiştir.

Tütsü kullanımı ile birlikte Eski Çağ'da kokulu yağlar da yakılmıştır. Bunları tütsülerle karıştırmamak gerekir. Tütsü kullanımının yaygınlaşması beraberinde tütsü yakıcıların (brülörler) talep edilmesine de neden olmuştur. Nihayetinde tütsü kullanımının yaygınlaşması aynı zamanda tütsü brülörlerinin de talep edilmesini sağlamıştır. Tütsü ticaretiyle birlikte farklı türde ve malzemelerden yapılan tütsülüklerin ticareti yaygınlaşmıştır (Bkz: Harita 1). Tütsü kaplarının ticareti özellikle MÖ I. bin yılda Arabistan, İran, Akdeniz ile Mezopotamya arasında aktif bir şekilde gerçekleşmiştir (Altaweel & Squitieri, 2018: 166). İlk zamanlar Asurlular tütsü yakıcıları

dört ayaklı oluk şeklinde tasarlanmıştır (Zimmerle, 2014: 337-351). Babilliler ise “*nignakku*” olarak adlandırdıkları tütsülükleri kült sunağı olarak nitelendirip daha ziyade ritüellerde kullanmıştır (CAD N/2:2 1 6). Mezopotamya toplumları tarafından kullanılan tütsüler benzer amaçlarla Anadolu’da da kullanılmıştır. Arkeolojik bulgulardan Anadolu’da en güzel tütsülüklerin Lidyalılara ait olduğu anlaşılmaktadır. Tütsü ve tütsülükler daha sonraki yıllarda da kullanılmış ve kültürümüzün bir parçası olmuştur.

Ayinlerde Tütsü Kullanımı

Eski Önasya toplumları evreni yöneten, insana benzeyen fakat ölümsüz olan bir tanrılar âleminin olduğuna inanmıştır. Tanrının tezahürü olarak düşünülen tanrı heykelleri metal ile kaplı, odundan bir iç öz ile yapılmış ve muhtemelen kıymetli taşlarla süslenmiştir. Tanrı heykellerinin yapımı sırasında ve çeşitli ayinlerde sedir, ılgın, saz ağacı, günlük ve öd ağacı tütsüleme yoluyla kullanılmıştır. Ritüel sırasında okunan dualarda ılgın ağacı ve tanrılar özdeşleştirilmiştir. Ayrıca metinlerden heykelin hammaddesi olarak ılgın ağacının kullanıldığı anlaşılmaktadır (Dick, 2005: 279).

“*Šamaš bēlu rabū dayyanu šīru pāqid kiššat šamē u eršetim Atta ešemti ilūti bīnu qudduši işu ellu ana bunnannē šalmi*”

“*Šamaš büyük efendi, yüce hâkim, tüm yer yüzü ve gökyüzünün hâkimi. Sen tanrısalsın, saf ılgın, yontuların kutsal ağacı*” (Ay, 2013: 8).

Tanrı heykelleri yapıldıktan sonra tanrısalsın bir ruha sahip değildir. Bunun için Ağız Yıkama (Mis Pi) ve Ağız Açma (Pīt Pi) ritüeli yapılarak ilahi ruhun heykele aktarılması sağlanmıştır (Walker & Dick, 2001: 14). Ağız açma ritüelinde ilk olarak tanrı heykeli tapınak görevlileri tarafından giydirilip süslenir, tütsüler yakılır, güzel kokular saçılırdı. Bu ritüel tanrıyı neşelendirmek amacıyla lezzetli ve güzel kokulu maddelerin heykelin ağzına verilmesi ile yapılmıştır. Ağız yıkama töreni ise özel bir kap içerisinde toplanmış sayısız temizleyici maddeler ve zenginleştirilmiş su ile yapılmıştır (Berlejung, 1997: 51; Hurowitz, 2003: 149; Akkuş Mutlu, 2012). Tanrı heykelinin tütsü kokusunu duyabilmesi, yiyip içebilmesi için ilahi ruhun heykele aktarılması gerekmektedir (Dick, 1999: 97-99). Konu ile ilgili metnin tercümesi şöyledir:

“*šalmu annū ina la pīt pī qutrinna ul işşin akāla ul ikkal mē ul işatti*”

“*Ağzı açılmadan bu yontu tütsüyü koklayamaz, yemek yiyemez, su içemez*” (Ay, 2013: 5).

Tüm bu işlemler tamamlandıktan sonra, tapınakların yüce sakinlerini her gün düzenli olarak beslemek gerekmektedir. Bu nedenle tapınaklarda her gün tanrılara üç öğün çeşitli yiyecek ve içeceklerden oluşan kurbanlar sunulmuştur (Kramer, 2002: 187). Tanrılara sunulan kansız kurbanlar çeşitli sebzeler, meyveler, bitkiler, çeşitli sıvılar ve tütsülerden oluşmuştur. Eski Mezopotamya’da tapınaklarda sunağın arkasında tütsü yakmak için bir oyuk ve niş bulunması tütsüye verilen önemin göstergesi olarak kabul edilmiştir.

Tanrılar için düzenlenen günlük ritüellerin yanı sıra insanlar dualarının kabul edilmesi, tanrıların hoşnut kılınması amacıyla da tütsü yakmıştır. Örneğin; tufan olayını anlatan çivi yazılı belgelerde Utnapiştım’in karaya ayak bastıktan sonra tanrıları hoşnut kılmak için kurbanlar kestiği ve tütsüler yaktığından bahsedilmektedir. Zira bir tanrının insanlara kızıp gitmesi büyük bir felaketin habercisi anlamına gelmiştir (Ünal, 2005: 85-86). Yine Kidmuri tapınağının kapısında bulunan kare mermer sütun üzerindeki yazıtı, tanrıların hoşnutluğunu kazanmak için yapılan ayinlerde tütsü kullanımına dair bir başka örnek olarak verebiliriz:

“*Kalah’ın leydisi, benim leydim, Kidmuri’nin evinde ikamet eden büyük leydi İstar’a Asur’un rahibi, Tukulti-Nimurta’nın oğlu I. Asurnasirpal; hayatım boyunca günlerimin ve yıllarımın uzun olması, tohumumun ve toprağımın iyi olması için onun kapısında tütsü yakıcı diktim*” (Reade, 2002: 152).

Dönemin yazılı belgelerinden insanların tanrılara ihtiyacı olduğu gibi, tanrıların da kendilerine hizmet edecek insanlara ihtiyacı olduğu düşüncesinin hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Kumarbi efsanesinde tanrı Ea'nın insanları yok etmek isteyen tanrılara, ortaya çıkacak sonuçlarla ilgili konuşmasında yer alan;

“Neden [insanoğlunu] yok ediyorsunuz? Onlar tanrılara kurban sunmayacaklar. Onlar sizin için sedir (ağacından) tütsü yakmayacaklar. Eğer insanoğlunu yok ederseniz, artık tanrılara [tapınma]yacaklar. Hiç kimse [ekmek] sunmayacak ya da sizin için artık libasyon yapmayacak...” öğütlerinden Mezopotamya toplumlarında olduğu gibi Hitit toplumunun tanrılara sunduğu kurbanlar arasında yer alan tütsünün ve tanrılarla insanlar arasındaki ilişkinin son derece önemli olduğu anlaşılmaktadır (KUB XXXIII 100 + XXXVI 16 III 1-8; Ünal, 1980: 478; Reyhan, 2007:20).

Eski Önasya toplumlarında tütsü yakma ritüeli tanrılarla iletişim kurabilmek için de son derece önemlidir. Tanrıların insanlarla fal ya da rüya yoluyla iletişim kurduklarına inanan Eski Önasya toplumları çevrelerinde meydana gelen olaylardan veya tanrılara sundukları kurbanların iç organlarına bakarak kehanette bulunmuştur. Bu kehanetler vasıtasıyla tanrıların uyarılarını anlamaya çalışmışlardır. Kehanette bulunmak için, yanan tütsünün dumanının şekillerini ve suya dökülen yağın oluşturduğu şekilleri gözlemlemek (Reiner, 1995: 62) hayvan iç organlarına, kuşların uçuşuna bakmak, gök cisimlerini incelemek gibi çok farklı yöntemler ve araçlar kullanmışlardır (Oates, 2004: 188). Kehanetle ilgili metinlerden kehanet soruşturmasında kişilerin maddi durumuna göre farklı yöntemler tercih edildiği anlaşılmaktadır. Ekonomik durumu iyi olan kişiler kehanet için koyun ve kuzuyu tercih ederken, maddi durumu çok iyi olmayanların az maliyetli yöntemlerden kuş kurban ederek iç organlarına bakmak, yağ içine konan suyun şekillerini ve bir tütsü kabından çıkan dumanı incelemek gibi yöntemleri tercih etmişlerdir. Metinlerden bazen de birkaç farklı uygulamanın birlikte yürütüldüğü anlaşılmaktadır (Farber, 1995:1904). Örneğin; Babil toplumu ağız yıkama ritüelinde tanrılar için kurban sunumu esnasında tütsü yakarak tanrılarla iletişim kurduklarına inanmıştır (CAH 3/2: 314; Haas, 1994:152; Ökse, 2006: 53; Reiner, 1995: 140).

Mezopotamya kaynaklarından nekromensi adı verilen Tanrı Dumuzi ve diğer ölülerin ruhlarını yeraltından çağırmak için yapılan ritüelde de tütsü yakıldığı anlaşılmaktadır (Black & Green, 2003: 126; Demirci, 2013: 78). Cenaze törenleri sırasında tütsü yakılarak ölü ruhlar ve tanrılar tören alanına çağırılmış, onlara yiyecek ve içecek ikramı yapılmıştır. Törene katılanlar için de ölü yemeği verilmiştir. Yemeğin sona ermesinden sonra tütsü su veya bira ile söndürülmüştür. Böylece ölü ruhlar ve yer altı tanrılarının geri gönderildiğine inanılmıştır.

Tanrılar için pek çok ritüel düzenleyen Eski Önasya toplumlarında Yeni Yıl törenleri en önemli mevsim ritüellerinden biri olmuştur. Sumerlilerin tanrı Dumuzi ile tanrıça İnanna kültüne dayanan kutsal evlilik töreni dönemin kralı ve baş rahibesi tarafından her yıl temsili olarak gerçekleştirilmiştir. Ur Sülalesi krallarından Ur-Nammu ve oğlu Şulgi Dönemi'nden itibaren kutlanan kutsal evlilik ayini (Kramer, 2009) Mezopotamya'da Sumer hâkimiyetinin son bulmasından sonra da Sami toplumları tarafından kutlanılan bir Yeni Yıl Bayramı hüviyetini almıştır. Babil'in en muhteşem bayramı olan bu törene Akītu adı verilmiştir (Akkuş Mutlu, 2012: 66-68). Doğanın canlanmasını bahar ayında düzenlenen bayramlarla kutlayan Eski Önasya kavimleri bu törenler sırasında verilen ziyafetlerde çeşitli ağaçların kabuklarını yakarak tütsüler elde etmiştir:

“Kutsal kurbanlar yığıldığında, yıkayıp arıtma ayinleri yapıldığında, tütsüler yığıldığında, servi odunları yakıldığında (?), Ekmek sunuları hazırlandığında, kaplar hazırlandığında, Kral onunla birlikte yüce saraya girdi, Kutsal karısına sarıldı. Onu gün ışığı gibi büyük kürsü üstündeki tahta götürdü. Kral Utu (güneş tanrısı) gibi onun yanına yerleşti. Zenginlik, bolluk, bereket yığıdı onun önüne. Onun için güzel bir ziyafet hazırlattı. "Karakaşalar"ı onun önüne getirdi. Sesi Güney Rüzgar'ını bastıran davulla (?), Sarayın süsü, tatlı sesli lir-algar'la (?), İnsanın ruhunu dinlendiren harpta, Şarkıcılar insanın yüreğini coşturan

şarkılar söylüyorlardı. Kral yiyeceğe, içeceğe uzandı, Ama-uşumgalanna (İddin-Dagan) yiyeceğe, içeceğe uzandı. Saray bayramda, kral neşe dolu, Halk tka basa doymuş, Ama-uşamgalanna bitimsiz neşe içinde, Verimli taht üzerindeki günleri uzun olsun.” (Kramer, 2009: 377,378).

Bahar mevsiminin başlangıcı hemen hemen bütün Eski Önasya toplumlarında “bahar bayramları” ile kutlanmıştır. Örneğin Hititler Fırtına Tanrısı mabedinde düzenledikleri AN.TAH.ŞUM^{SAR} ayini başlamadan önce kral ve kraliçe el yıkama ritüeli gerçekleştirmiştir. Hemen akabinde de tütsü olarak kullanıldığı düşünülen *tuhhueššar adlı* bir madde tanrılara sunulmuştur.

AN.TAH.ŞUM^{SAR} bayramına ait bir ritüel metninden tütsü kullanımı hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Metnin konu ile ilgili tercümesi şöyledir:

“Kral ve kraliçe Tanrı ZABABA'nın tapınağına henüz gitmeden önce hokkabazlar, dua ediciler ve kita- rahipleri önceden (oraya) giderler ve yerlerini tutarlar. Kral ve kraliçe Tanrı ZABABA'nın tapınağına giderler. Kral hilammar-'a varır ve sonra dansçı bir defa döner. Kral ve kraliçe Tanrı ZABABA'nın tapınağında hili- evine geçerler. Saray muhafızı, koruyucu tanrının rahibinin şeknu- elbisesini tutar. Koruyucu tanrının rahibi bir tütsü kabı tutar ve iki saray oğlanı kral ve kraliçeye el suyunu götürürler. Kral ve kraliçe ellerini yıkarlar, saray oğlanlarının başı havluyu verirler ve ellerini kurularlar. Koruyucu tanrının rahibi krala tütsü kabını uzatır. Kral kült bakımından temizlenir. Saray oğlanlarının başı altın mızrağın kılıfını krala uzatır. Kral ellerini kurular. Saray oğlanı, koruyucu tanrının rahibi için tütsü kabını alır. Koruyucu tanrının rahibi krala reverans yapar. Saray oğlanı (bu sefer) tütsü kabını kraliçeye uzatır. Kraliçe kült bakımından temizlenir. Saray oğlanı tütsü kabını tekrar koruyucu tanrının rahibine verir. Saray oğlanlarının başı altın mızrağın kılıfını kraliçeye verir ve kraliçe ellerini kurular. Sonra kral ve kraliçe Tanrı ZABABA'nın tapınağının içine girerler.” (Reyhan, 2016: 102).

İfritlere ve Kötülüklerle Karşı Tütsü Kullanımı

Eski Önasya toplumları tanrıların yeryüzünde ve gökyüzünde oturduklarını düşünmelerine rağmen, onların evi olarak nitelendirdikleri yapılar, tapınaklar inşa etmiştir. Eski Çağ'da hem halk hem de saray eşrafı için tapınakların temizliği son derece önemli olmuştur. Zira tapınağın ifritlerden, kirlilikten ve kötülüklerden korunması için temiz olması gerekmektedir. Bu nedenle tapınak görevlileri her gün tapınağı temizlemiş ve kokulu bitkilerle tütsülemiştir (Süel, 1990: 521; Bidmead, 2004: 85-86). Tanrıların evi olarak düşünülen tapınaklarda gerçekleştirilen bu ayinlerin en önemli nedeni tanrıların hoşnutluğunu kazanmak ve tapınakları terk etmelerine engel olmaktır. Çünkü insanlar, tanrıların koruyucu gücü olmazsa kötülüklerle karşı savunmasız kaldıklarına inanmıştır. Bu nedenle insanlar Şurpu ritüelleri düzenleyerek tanrılara bağlılıklarını bildirmiş ve onları kötülüklerden korumaları için tütsüler yakmış, dualar etmiştir (Bkz: Kitz, 2004: 317-319; Davis, 2010: 48).

Eski Önasya toplumları kutsal olarak kabul ettikleri ağaç ve bitkileri kötü ruhların zarar vermesinde engelleyici bir etken olarak düşünmüştür. Bu nedenle günlük ve öd ağacından yapılan tütsüleri kullanarak kötülüklerden korunmayı amaçlamışlardır. Bir kişinin kötü ruhlardan, büyüden korunması veya dini bir ritüeli yerine getirebilmesi için arınmış olması gerektiğine inanılmıştır. Tapınağı veya evi temizlemek, su serpmek mevcut alanı kötülüklerden / kötü ruhardan arındırma anlamına gelmiştir. Tütsünün yakılmasıyla birlikte mekânın artık kötülüklerden arındırıldığı kabul edilmiştir. Örneğin bir adamın kendisini ve evini bir yılanın kötülüğünden korumak amacıyla yapılan *namburbi* ritüelinin aktarıldığı Sm. 1513 numaralı metinde ağız yıkama töreni ve adamın arındırılmasının ardından sunak kurulduğu, hurma ve un yığını oluşturulduğu arkasından kurbanlar sunulduğu belirtilmektedir. Daha sonra evin arındırılması için *mašmašu* tarafından kutsal su serpilmiş, tütsü ve meşale yakılmıştır (Caplice, 1967: 22).

Eski Mezopotamya toplumları tarafından düzenlenen en önemli ritüellerden biri olan Akītu Bayramı'nda da tütsünün arındırıcı özelliğinin kullanıldığı ritüel metinlerinden anlaşılmaktadır. Bayramın zirvesi olan beşinci günde ilk olarak arınma ayini yapıp, dualar edilmiştir. Din adamları genellikle kötü ruhları kovmak için gürültülü bir şekilde davul çalmış ve daha sonra

tapınağı arındırmak için yakılan bir meşale ve tütsü ile tapınağın etrafında yürümüştür (Odisho, 2004: 7-9; Akkuş Mutlu, 2012: 69,70).

Diğer yandan çivi yazılı belgelerden terkedilmiş binaların onarımından, saray ve tapınak inşaatlarından sorumlu oldukları anlaşılan kralların inşaata başlarken ve inşaat faaliyetleri bittikten sonra düzenledikleri törenler sırasında kötülüklerden korunmak amacıyla tütsü yaktıkları anlaşılmaktadır. Asur kraliyet yazıtlarından bir saray tamamlandıktan sonra tanrıların içeri davet edildiği, daha sonra tanrılara kurban sunulup, tütsü yakma törenleri yapıldığı bilinmektedir (Shafer, 2013: 722). Yine ev inşaatının tamamlanmasından sonra da evi kötü ruhlardan arındırmak için tütsü yakılarak evi arındırdıklarını düşünmüşlerdir (Ambos, 2010: 234).

Mezopotamya'da olduğu gibi Anadolu toplumları da tapınak kompleksi içerisinde ve yaşam alanlarında arındırma amacıyla su serpmeye ve tütsü yakma ritüellerini gerçekleştirmiştir. Teişebai URU (Karmir Blur)'da yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda depo olarak kullanılan odalardan birinde kurban sunak alanının yakınında tütsü yakmak için kullanılan kil bir kap bulunmuştur. Bu kapları Urartuların depo odalarından kötü ruh ve etkilerini önlemek için kullandığı düşünülmektedir (Genç, 2015: 131).

Hastalıkların Tedavisinde Tütsü Kullanımı

Eski Çağ'da bilinen pek çok ilaç ve cerrahi yöntem olmasına rağmen hastalıkların nedeni tam olarak anlaşılamamıştır. Bu nedenle hastalıkların günah, lanet, kızdırılan bir tanrının cezası olduğu veya kötü ruhlardan kaynaklandığına inanılmıştır. Hastalıkların tedavisinde doktorların rolü büyüktür. Ancak hastalıklar bitkisel yöntemlerle tedavi edilmeye çalışıldığı gibi, hastayı iyileştirmek için zaman zaman büyü yöntemine de başvurulmuştur. Doktorlar bazen de büyücü ile birlikte hastaları tedavi etmeye çalışmışlardır. Hastalıkların bir nedeni olarak görülen kötü ruhlardan korunmak için yapılan arınma ayinleri pek çok kavim tarafından uygulanmıştır. Bu ritüeller sırasında da tanrılara selviden ve ardıçtan bir tütsü adağı sunulduğu çivi yazılı belgelerden anlaşılmaktadır. Ayrıca antikçağda kötü ruhlardan korunmak amacıyla muskalar yazılmıştır (Emir, 2011: 5, 6; Reiner, 1995: 137). Böylece öfkeli tanrıların yatıştırıldığına ve ifritlerin uzaklaştırılarak hastanın sağlığına kavuşacağına inanılmıştır.

Yine Mezopotamya'da koruma-sağaltma büyüsü ile ilgili metinlerde kadınların hamilelik sürecindeki yaşadıkları kanamayı durdurmaya yönelik yapılan ritüellerde tedavinin bir parçası olarak tütsü kullanıldığı görülmektedir.

“...Bir ardıç ve atā'ışu-bitkisi tütsüsü hazırla

Kadın diz çöksün ve kollarını arkasına koysun

Koruma-sağaltma büyüsünü üç defa oku...” cümlelerinden de anlaşılacağı üzere tedavi işlemleri sırasında tütsü kullanılmıştır (Scurlock, 1991: 138).

Eski Çağ'da insanlar salgın hastalıkları nasıl tedavi edeceklerini ve bu hastalıklardan nasıl korunacaklarını da bilmediklerinden hastalıklardan çok kötü bir şekilde etkilenmiştir. Özellikle frengi ve cüzzam gibi hastalıkların tedavisinde, son derece zehirli olan cıva buharı ve tütsüsü kullanılmıştır (Arslan Sevin, 2014: 369). MÖ 13. Yüzyılda Suriye'de Fırat Nehri yakınında yer alan Emar şehrinde oluşturulan tıbbi bir metinde cüzzam hastalığını tedavi etmek için hastanın cildinin yedi gün boyunca insan spermi ile ovulması gerektiği belirtilmektedir. Ardından Tanrı Şamaş'a tütsü yakılmalı ve kurbanlar sunulmalıdır. Bir keklik ve bir yengecin yakılmasından sonra başka bir keklikle hastanın vücudu silinir. Daha sonra hastanın gitmesine izin verilecektir (Feder, 2015: 6-8). Yine Eski Önasya'da cüzzam gibi çok korkulan salgın hastalıklardan biri de sıtma hastalığıdır. Dönemin yazılı belgelerinden insanların sıtma hastalığından korunmak ve sivrisinekleri uzaklaştırmak için de tütsü yaktıkları anlaşılmaktadır.

Felç geçiren insanların tedavi yöntemlerini bu konuda bir başka örnek olarak verebiliriz. Eski Çağ'da inme ve felç vakalarına yol açtığına inanılan ifritlerin bir kişiyle temas etmesi sonucunda vücudun bir kısmı veya tamamında his kaybı gibi sağlık sorunları gerçekleşmiştir. Babil'de inme (*mišittu*) için tedavi önerilerinde bulunan tıbbi bir metinde eğer bir kişi “*konuş[amadığı] için ağzını (ve) dudaklarını sağa ve sola kımlıdatamıyorsa...*” yani inme olduysa hastayı iyileştirmek için masaj, merhem ve bitkisel tedavi ile birlikte büyüünün kullanıldığı belirtilmiştir. Ayrıca belgeden Babil toplumunda inme ve felç olan hastayı iyileştirmek amacıyla tıbbi yöntemlerin yanında tütsünün de kullanıldığı anlaşılmaktadır (Kağnıcı, 2019:14).

Eski Babil ve Mısır toplumları zehirlenen insanları tedavi etmek için yapılan büyüler sırasında da tütsü kullanmıştır. Zehirli bir yılan tarafından ısırılan bir insanı iyileştirmek için büyücü tütsü yakmış, iki kuş tüyü ile kaplanmış odundan yapılan bir şahin alıp ağzını açarak ekme ve bira sunmuştur. Daha sonra büyücü bunu yılan ısırmasından acı çeken birinin yüzüne yerleştirerek, yazılı olan tılsımı okumuştur. Söz konusu büyü ile zehirin acı çeken kişiyi terk edeceğine inanılmıştır (Bkz: Akkuş Mutlu, 2018:109).

Büyü gibi nazar da insanlık tarihi boyunca yaygın olarak görülen bir toplumsal inanç olmuştur. Örneğin; Eski Mezopotamya'da nazardan korunmak için tütsü kullanıldığını biliyoruz. Nazara karşı yapılan ritüelde uygulanması gereken talimatlar BAM 374 numaralı metinde şöyle anlatılmaktadır:

“*Sen içki sun ve takiben şöyle söyle: Ben tanrı veya tanrıçalarım ne yaptım? Dualarımı kaydet ve ben sizin şanınızı ilan edeceğim. Sen üç kez söyle ve daha sonra elindeki yanan tütsüleri nehre fırlat. Nazar adama yaklaşmayacak*” (Thomsen, 1992: 27).

Günümüzde Tütsü Kullanımı

Eski Önasya toplumları tarafından tanrı heykellerini, tapınağı, evi kötülüklerden, cinlerden arındırmak amacıyla yapılan ritüellerde kullanılan tütsü, günümüzde de kültürümüzün bir parçası olarak kullanılmaya devam edilmektedir. Halkımız evleri kötülüklerden, nazardan, cinlerden arındırmak amacıyla tütsü yakmaktadır. Yakılan tütsü evin içinde dolaştırılarak evin temizleneceğine, arındırılacağına inanılmaktadır (Akalin, 1993: 257).

Mekanları kötülüklerden arındırmak amacıyla yakılan tütsü Eski Önasya toplumları tarafından düzenlenen evlilik ritüellerinde de benzer amaçlarla kullanılmıştır. Bu gelenek günümüzde Anadolu'nun bazı yörelerinde yaşamaya devam etmektedir. Düğün törenlerimizde üzerlik tohumu gelinin üzerine atılmakta, bir kısmı da tütsü olarak yakılmaktadır. Tütsü gelinin başının üzerinde çevrilirken de çeşitli tekerlemeler söylenmektedir (Kırıcı vd., 2018: 8). Böylece tüm kötülüklerin uzaklaşacağına inanılmaktadır.

Diğer yandan Eski Çağ'da hastalıkları tedavi etmek amacıyla da tütsü yakılmıştır. Günümüzde tıp biliminin gelişmesiyle birlikte pek çok hastalığın nedeni ve tedavisi yapılabilmektedir. Bununla birlikte halkımız havayı temizlemek, negatif enerjiyi uzaklaştırmak ya da deprosyandan kurtulmak amacıyla tütsüyü kullanmaya devam etmektedir.

Eski Önasya'da tütsünün bir başka kullanım alanı büyü ritüelleri olmuştur. Hastalıkların tedavisinde, ifritlere ve kötülüklerle karşı korunmak, karı-koca arasındaki soğukluğu gidermek amacıyla yapılan büyü ritüeli sırasında da tütsü yakıldığı metinlerden anlaşılmaktadır (Geller, 2002: 132). Eski Önasya toplumlarındaki büyü ve nazar inancının günümüz Anadolu toplumunda da var olduğunu biliyoruz. İnsanoğlu Eski Çağ'dan bugüne büyü ve nazarın hastalık, kaza, ölüm gibi pek çok felakete yol açabileceğine inanmıştır. Dolayısıyla her toplum farklı ritüellerle büyü ve nazardan korunmaya çalışmıştır. Bu amaçlarla günümüzde Anadolu'da da büyü işlemleri sırasında tütsü kullanıldığı bilinmektedir. Özellikle bu işlemler sırasında üzerlik bitkisi yakılarak tütsü elde edilir. Örneğin bazı yörelerimizde Cuma günü selâdan önce bir pamuğun üzerinde üzerlik, tuz, toz biber yakılır ve evde tütsülenir (Kırıcı vd., 2018: 8).

İnsanoğlu bu ritüeller sırasında tanrıya dua etmekle birlikte, nazardan korunmak için koruyucu özelliği olduğuna inandığı nesnelere kullanmıştır. Nazarlık olarak adlandırdığımız bu nesnelere Eski Önasya toplumlarında olduğu gibi bugün kültürümüzde de varlığını devam ettirmektedir. Anadolu’da nazar boncuğu, sarımsak, eski süpürge, yumurta kabuğu ve benzeri nesnelere kullanılmasının yanı sıra çörek otu, günlük, kuru karanfil, üzerlik gibi farklı ağaç kabukları ve bitkiler yakılarak tütsü olarak kullanılmaya bugün de devam edilmektedir. Üzerliğin Anadolu toplumlarında eskiden beri büyüden ve nazardan korunmak amacıyla yapılan ritüellerde tütsü olarak kullanıldığı bilinmektedir. Bugün Anadolu’nun bazı bölgelerinde nazar değdiği düşünülen kişiye üzerlik tohumu ve tuz karışımından elde edilen tütsü koklatılmakta veya nazarlanan kişi tütsünün üzerinden atlatılmaktadır. Küçük çocuklar ve bebekler nazardan korumak için tütsünün üzerinden atlatılmakta veya tütsü kabı onların etrafında dolaştırılmaktadır. Anadolu toplumlarında başta nazar ve büyü olmak üzere kötülüklerden korunmak, cinleri insanlardan uzaklaştırmak ve arınmak için tütsünün kullanılması çok eski bir gelenektir (Akalın, 1993; Emeksiz, 1998:233,234; Başol, 2014: 2).

Tüm bunların yanı sıra çivi yazılı kaynaklardan Eski Önasya toplumlarının cenaze törenlerinde de tütsü yaktıkları bilinmektedir. Ölüm insanlık tarihi boyunca merak konusu olmuştur. Ölümden sonra yaşamın devam ettiği inancı cenaze törenleriyle birlikte sonrasında da farklı kültürlerin oluşmasını sağlamıştır. Ölenlerin öteki yaşamında rahat etmesi için hayatta olan yakınları tarafından mezarları ziyaret edilerek çeşitli yiyecek ve içecekler sunulmuş, kurbanlar kesilmiş, tütsüler yakılmıştır. Günümüzde bazı yörelerimizde cinlerin ölüyü rahatsız etmesini önlemek amacıyla cenazenin yanında ışık, mum veya tütsü yakma geleneği kültürümüzün bir parçası olarak yaşamaya devam etmektedir (Ökse, 1995; Ökse, 2019).

Sonuç

Eski Önasya toplumları tarafından toz, küçük parçacıklar ve çubuk gibi farklı şekillerdeki tütsüler çok farklı amaçlar için kullanılmıştır. İnsanlar tütsü kokularının mekânlardaki kötü kokuları yok ettiğini ve kendilerini rahatlattığını fark etmişlerdir. Ayrıca Eski Önasya toplumları dini ritüellerin çok önemli bir parçası olan tütsü dumanının sinirli tanrıları yatıştırdığına ve hoşnut kıldığına inanmıştır. İnanca göre tütsü dumanı tanrılarla iletişimi sağlamak ve tapınakları terk etmelerini engellemektedir. Bununla birlikte evlerin, tapınakların ve tanrı heykellerinin arındırılması için kullanılan tütsü dumanı kötü ruhları da uzaklaştırmaktadır. Günümüzde kültürümüzün de bir parçası olarak benzer şekilde tütsü kullanımı devam etmektedir. Halkımız evleri kötülüklerden, kötü kokulardan, nazardan, cinlerden arındırmak amacıyla tütsü yakmaktadır. Yakılan tütsü evin içinde dolaştırılarak evin temizleneceğine, arındırılacağına inanılmaktadır.

Eski Çağ’da çeşitli bitkiler, sedir, çam ve selvi gibi kokulu ağaç kabukları yakılarak elde edilen tütsülerin dumanları ölen kişilerin ruhları ile iletişim kurmak için de kullanılmıştır. Ölenlerin yakınları tarafından mezarları ziyaret edilerek çeşitli yiyecek ve içecekler sunulmuş, kurbanlar kesilmiş, tütsüler yakılmıştır. Bugün Anadolu’da da mezarlar ziyaret edilmektedir. Bazı yörelerimizde türbelerde mum ve tütsü yakma geleneğinin devam ettiği görülmektedir. Aynı zamanda tütsünün hoş kokusunun melekleri tütsü çevresine topladığına, güzel kokuları sevmeyen şeytani ise kaçırdığına inanılmaktadır.

Tüm bunların yanı sıra tütsü hastalıkların tedavisinde de kullanılmıştır. Eski Önasya’da hastalıkların nedeni tam olarak anlaşılamadığı için hastalıklar bitkisel yöntemlerle tedavi edilmeye çalışıldığı gibi, hastayı iyileştirmek için zaman zaman büyü yöntemine de başvurulmuştur. Büyü işlemleri sırasında da tütsü kullanıldığı çivi yazılı belgelerden anlaşılmaktadır. Büyüsel ve tıbbi tedavilerde kullanılan malzemeler de kirlilikten arındırılmak için tütsülenmiştir (Bkz: Başol, 2014). Günümüzde modern tıpla birlikte pek çok hastalığın nedenleri rahatlıkla ortaya çıkarılmakta ve söz konusu hastalıklar sorunsuz bir şekilde tedavi edilebilmektedir. Ancak günümüzde modern tıbbın sağladığı devasa imkânlarla rağmen halkımız havayı temizlemek, negatif enerjiyi uzaklaştırmak ve

depresyondan kurtulmak adına tütsü kullanımına devam etmektedir. Eski Önasya toplumlarındaki büyü ve nazar inancının günümüz Anadolu toplumunda da var olduğunu biliyoruz. İnsanoğlu eskiçağdan bugüne büyü ve nazarın hastalık, kaza, ölüm gibi pek çok felakete yol açabileceğine inanmıştır. Anadolu'nun bazı bölgelerinde nazar değdiği düşünülen kişiye tütsü koklatılmakta veya nazarlanan kişi tütsünün üzerinden atlaması sağlanmaktadır.

Tanrılarla ve ölen kişilerin ruhları ile iletişim kurmak, hastayı tedavi etmek, kötü ruhları uzaklaştırmak, nazardan, büyüden korunmak gibi pek çok işlem sırasında kullanılan tütsü dönemin güçlü kralları tarafından da kullanılmıştır. Örneğin uluslararası ilişkilerde hediye olarak verilen tütsünün krallar tarafından haraç ve vergi olarak alınması söz konusu hammaddeye olan ilgilerini göstermiştir. Dolayısıyla pek çok amaç için kullanılan tütsüye antik çağlar boyunca sürekli olarak talep olmuştur. Tütsü kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte farklı türde ve malzemelerden yapılan tütsülüklerin kullanımında da artış yaşanmıştır. Tütsünün ticari anlamda yoğun bir şekilde talep edilen bir hammadde kaynağı olması bölgeler arası ticari faaliyetlerde ağırlıklı olarak yer almasına neden olmuştur

Tütsünün Eski Çağlardan modern zamanlara kadar çok farklı amaçlar için kullanımı devam etmektedir. Eskiçağ toplumları tarafından çeşitli nedenlerle kullanılan tütsü halkımız tarafından kullanılmaya devam etmesine rağmen, bazı uygulamaların günümüzde tamamen terkedildiği görülmektedir. Tütsü kullanımındaki bu farklılıkların özellikle politeist toplumlarla semavi dinlere mensup toplumlar arasındaki inanç farklılıklarından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Şekil 1: Ninurta'dan Tütsü Yakmak amacıyla kullanılmak üzere uyarlanmış kireç taşından bir masa (British Müzesi'nden Bir fotoğraf) (Reade, 2002: 170).

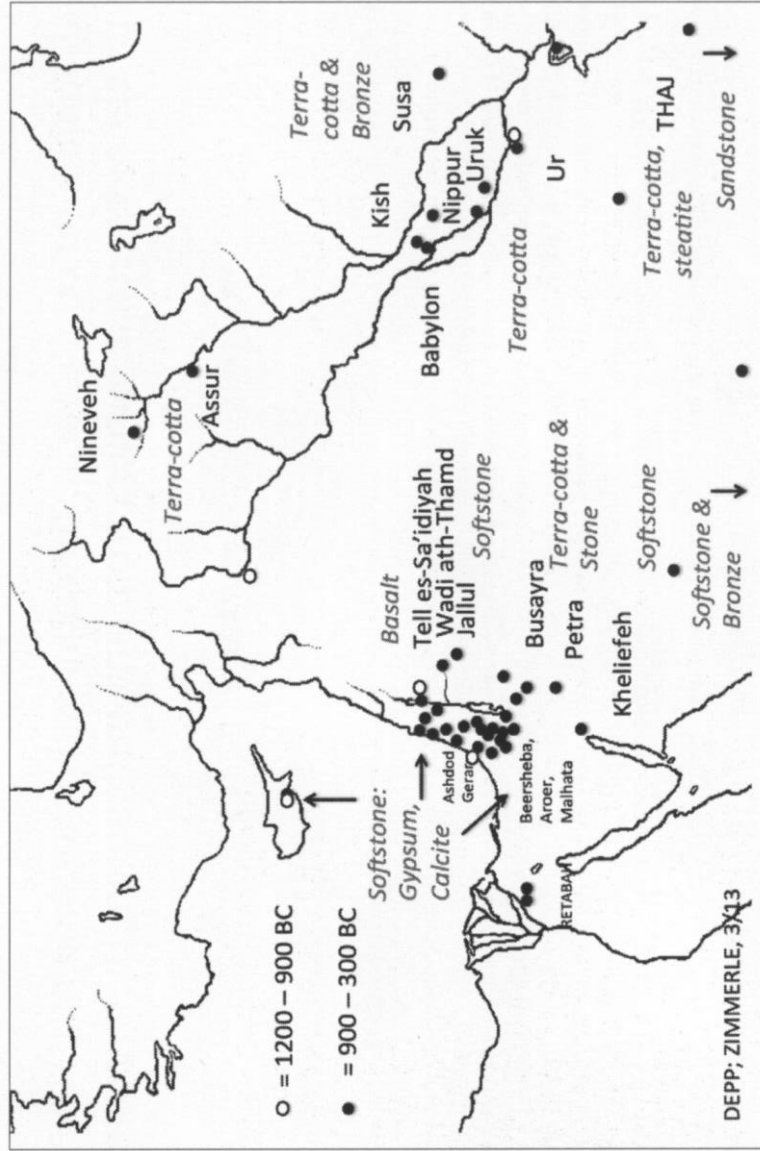
Şekil 2: Ninova'da İstar Tapınağından MÖ VII. Yüzyıla Tarihlenen heykelin üzerinde tütsü yakıldığına dair izler bulunmaktadır (British Müzesi'nden Bir Fotoğraf) (Reade, 2002:151).

Şekil 3: (Ninova Güney batı sarayı) İlahi sembollerle iki tekerli araba, kurban masası, bir tütsü standının yanında ayakta duran iki din adamı ve çadırlarla bir Asur Takviye kampı (British Müzesi'nden) (Collins, 2014: 625).

Şekil 4: Pers Kralı I. Darius (MÖ 550-486) iki tütsü yakıcı ile birlikte tahtında otururken gösteren rölyef (Altaweel ve Squitieri, 2018: 166).

Harita 1: MÖ I. Bin Yılda Tütsü Yakıcılarının Dağılımını Gösteren Harita (Zimmerle, 2014: 338).

Kaynakça

- Akalın, Ş. H. (1993). Üzerlik. *T.C. Adana Valiliği- Çukurova Üniversitesi II. Uluslararası Karacaoğlan- Çukurova halk kültürü sempozyumu bildirileri*, 247-260.
- Akkuş Mutlu, S. (2012). *Eski Mezopotamya'da törenler* [Yayınlanmamış doktora tezi]. GÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akkuş Mutlu, S. (2018). Antik kaynaklar ve arkeolojik bulgular ışığında eskiçağda zehir ve kullanımı. *Zehir*. Libra Yayınları, 105-122.
- Albright, W. F. (1974). The lachish cosmetic burner and esther 2:12. *In A Light unto My Path. FSJ. M. Myers*, 25-32.

- Altaweel, M. & Squitieri, A. (2018). Long-distance trade and economy before and during the age of empires. *Revolutionizing a world, from small states to universalism in the Pre-Islamic Near East*. UCL Press, 160-178.
- Ambos, C. (2010). Building rituals from the first millennium BC: The evidence from the ritual texts. *From the foundations to the crenellations essays on temple building in the Ancient Near East and hebrew bible*, Hubert und Co, 221-238.
- Arslan Sevin, N. (2014). Antik çağ ve sonrasında civa-zencefre kullanımını ve Neikaia Kenti. *Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevin'e Armağan*. Ege Yayınları, 363-375.
- Ay, Ş. (2013). Mis Pi”- “Pīt Pi” ritüelleri ve Eski Mezopotmaya’da insan tanrı ilişkisi”, *Tarih Okulu Dergisi*, 6(15), 1-21. <http://dx.doi.org/10.14225/Joh213>
- Başol, S. (2014). Hititlerde büyü ve büyü malzemeleri. [Yayınlanmamış doktora tezi]. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Berlejung, A. (1997). Washing the mouth: the consecration of divine images in Mesopotamia. *The image and the book- iconic cults, aniconism, and the rise of book religion in Israel and the Ancient Near East*, Peeters Publishers, 45-72.
- Bıdmead, J. (2004). *The Akitu festival, religious continuity and royal legitimation in Mesopotamia*, Gorgias Press.
- Black, J. & Green, A. (2003). *Mezopotamya mitolojisi sözlüğü*. Aram Yayıncılık.
- Blackman, A. M. (1924). The rite of opening the mouth in Ancient Egypt and Babylonia. *The Journal of Egyptian Archaeology*, 10(1), 47-59.
- Boden, P. J. (1998). *The Mesopotamian washing of the mouth (mīs pī) ritual: an examination of some of the social and communication strategies which guided the development and performance of the ritual wih transferred the esence of the deity into its temple statue*, [Ph. D. thesis]. The John Hopkins University.
- CAD: *The Assyrian dictionary of the University of Chicago*.
- CAH: *The Cambridge ancient history Volüme 3, Part 2*.
- Caplice, R. (1967). Namburbi texts in the British Museum II. *Orientalia*, 36(1), 1-38.
- Collins, P. (2014). Gods, heroes, rituals, and violence: warfare in Neo-Assyrian art. *Critical Approaches to Ancient Near Eastern Art*, 619-644. <https://doi.org/10.1515/9781614510352.619>
- Davis, R. C. (2010). *Divine inscrutability in wisdom literature in ancient Israel and Mesopotamia*. [Thesis master of arts]. The Faculty of The Graduate School of Vanderbilt University.
- Demirci, K. (2013). *Eski Mezopotamya dinlerine giriş*. Ayışığı Kitapları.
- Dick, M. B. (ed.) (1999). *Born in heaven made on earth: the making of the cult images in the Ancient Near East*. Eisenbrauns.
- Dick, M. B. (2005). A Neo-Sumerian tablet in Philadelphia. *JNES* 64(4), 271-280.
- Emeksiz, A. (1998). Türk halk kültüründe üzerlik. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 28, 229-242.
- Emir, B. (2011). *Antikçağda kadınların dinsel ritüelleri*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Farber, W. (1995). Witchcraft, magic, and divination in Ancient Mesopotamian. *Civilizations of the Ancient Near East*, 3, 1895-1909.
- Feder, Y. (2015). Behind the scenes of a priestly polemic: leviticus 14 and its extra-biblical parallels. *Journal of Hebrew Scriptures*, 15(4), 1-26. <https://doi.org/10.5508/jhs.2015.v15.a4>
- Freeman, C. (2003). *Mısır, Yunan ve Roma antik Akdeniz uygarlıkları*. Dost Kitabevi.
- Geller, M. J. (2002). Mesopotamian love magic: discourse or intercourse? In *Sex and Gender in the Ancient Near East. Jr. CRRAI*, 47(1), 129-139.
- Genç, B. (2015). *Urartu ve Assur arasındaki kültürel ilişkiler ve Urartu'nun dönüşümünde Assur etkisi*, [Yayınlanmamış doktora tezi]. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Haas, V. (1994). Geschiste der Hethitischen religion. *HbOr* I/15, Brill.
- Hornung, E. (2004). *Mısır Tarihi*. Kabalıcı Yayınları.
- Hurowitz, V. A. (2003). The Mesopotamian god image, from womb to tomb. *JAOS*, 123(1), 147-157.
- Kağnıcı, G. (2019). Tıbbi bilginin ideolojik kullanımı üzerine okumalar: Yeni Babil kroniklerinde hastalıklar ve Babil tarih yazıcılığı. *Tarih Dergisi*, 69(1), 1-36. <http://dx.doi.org/10.26650/TurkJHist.2019.18004>
- Kırcı, S.; Demirci Kayıran, S. & Tokuz, G. (2018). Doğu Akdeniz bölgesinde üzerlik (peganum harmala l.) bitkisinin tütsü olarak kullanımı. *Lokman Hekim Dergisi*, 8(1), 01-12.
- Kitz, A. M. (2004). An oath, its curse and anointing ritual. *JAOS*, 124(2): 315–321.
- Kramer, S. N. (2002). *Sumerler*. Kabalıcı Yayınları.
- Kramer, S. N. (2009). *Tarih Sümerde başlar*. Kabalıcı Yayınları.
- Magee, P. (2004). The impact of southeast Arabian intra-regional trade on settlement location and organization during the Iron Age II period. *Arabian Archaeology and Epigraphy*, 15: 24-42. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1600-0471.2004.00022.x>
- Oates, J. (2004). *Babil*. Arkadaş Yayınevi.
- Odisho, A. Y. (2004). *The Akitu festival in Mesopotamia the expression of royal ideology through religion, ritual, and architecture*. [Thesis]. The department of Near Eastern studies The University of California.
- Ökse, A. T. (2005). Eski Çağ'dan günümüze ölü gömme ve anma gelenekleri. *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi* 5: 1-8.
- Ökse, T. (2006). Eski Önasya'dan günümüze yeni yıl bayramları, bereket ve yağmur yağdırma törenleri. *Bilig*, 36, 47-68.
- Ökse, T. (2019). MÖ üçüncü binde Orta Fırat havzasında yaşam döngüsü algısı: Gre Virike örneği. *Harran ve Çevresi Arkeoloji*, Şurkav Yayınları, 107-120.
- Pullu, S. (2006). *Tabal bölgesi tarihi (M.Ö. I. bin yılın ilk yarısında Tabal Krallığı'nın siyasal ekonomik tarihi)*. [Yayınlanmamış doktora tezi], İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Reade, J. E. (2002). The ziggurat and temples of Nimrud. *Iraq*, 64, 135-216. <https://doi.org/10.1017/S0021088900003697>

- Reiner, E. (1995). Astral magic in Babylonia. *Transactions of the American Philosophical Society, New Series*, 85(4), 1-150.
- Reyhan, E. (2007). *Hititlerde ölümlere ve yeraltı tanrularına sunulan kurbanlar*. [Yayınlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Reyhan, E. (2016). *Hitit kültür dünyasında bayram ritüelleri*. *Turkish Studies*, 11(16), 89-114. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.10067>
- Saleh, A. (1973). An open question on intermediaries in the incense trade during pharaonic times. *Orientalia, Nova Series*, 42:370-382.
- Scurlock, J. A. (1991). Baby-snatching demons, restless souls and the dangers of childbirth: medico-magical means of dealing with some of the perils of motherhood in Ancient Mesopotamia. *Incognita* 2: 137-185.
- Shafer, A. (2013). The Assyrian landscape as ritual. *In Critical Approaches to Ancient Near Eastern Art*, De Gruyter, 713-740. <https://doi.org/10.1515/9781614510352.713>
- Süel, A. (1990). Belgelere göre Hitit tapınakları nasıl korunuyordu? X. Türk Tarih Kongresi, 22-26 Eylül, 1986 kongreye sunulan bildiriler. *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, 515-522.
- Thomsen, M. L. (1992). The evil eye in Mesopotamia. *Journal of Near Eastern Studies*, 51(1), 19-32.
- Ünal, A. (2005). *Hititler devrinde Anadolu III*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- van Gessel, B. H. L. (2001). *Onomasticon of the Hittite pantheon*, Part III, Leiden.
- Walker, C. & Dick, M. (2001). The introduction of the cult image in Ancient Mesopotamia-The Mesopotamian Mis Pi Ritual. *SAA I*, University of Helsinki.
- Zimmerle, W. G. (2014). Ethnographic light on the form, function, and decoration of 'Arabian-style cuboid incense burners from first-millennium BC Nippur. *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 44, 337-351.